

da yapılan bazı çalışmalar için bk. Pellat, XXXI [1984], s. 139-140).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I-VII; ayrıca bk. neşredeninin girişi, I, 14-39; *Keşfü'z-zunûn*, I, 696; G. van Vloten, *Ein arabischer Naturphilosoph im 9. Jahrhundert* (trc. O. Rescher), Stuttgart 1918; Sezgin, *GAS*, III, 368-374; Kâzım Hutayt, *A'lâm ve ruvâd fi'l-edebî'l-Arabî*, Beyrut 1987, s. 42-53; Tahsin Görgün, *Sprache, Handlung und Norm*, İstanbul 1998, s. 79-121; Mustafa Abdülvâhid, "en-Nakdû'l-edebî fi Kitâbi'l-Hayevân", *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, I/1, Mekke 1393-94, s. 339-375; İbrahim Gerles, "Quelques aspects de la pensée mu'tazilite d'al-Gahiz selon K. Al-Hayavan", *St.I*, LII (1980), s. 67-88; Ch. Pellat, "Nouvel essai d'inventaire de l'œuvre gâhizienne", *Arabica*, XXXI, Leiden 1984, s. 139-140; Ahmed Hammâd el-Hüseynî, "Kitâbü'l-Hayevân li'l-Câhiz", *Tî*, II, 215-227.

TAHSİN GÖRGÜN

KİTÂBÜ'L-İDRÂK

(كتاب الإدراك)

Ebû Hayyân el-Endelîsî'nin
(ö. 745/1344)

Türkçe kaleme aldığı
sözlük ve gramer kitabı.

Başlangıçta Kıpçaklar'ın, daha sonra göçlerle Türkmen unsurların yoğun biçimde yaşadığı Memlük Devleti'nde iktidarını elinde bulunduran unsur Türk olduğu için Memlük sarayı Türkçe'nin edebî bir dil olarak geliştiği merkezlerden biri haline gelmiştir. Türkçe'nin yönetici sınıfın dili olmasının doğurduğu ihtiyaçlar ve Memlük Devleti'nin kültür politikalarının sonucunda bu merkezde Türk dilinde telif ya da tercüme edebî, dinî ve ilmî eserler verilmiş, çeşitli sözlük ve dil bilgisi kitapları hazırlanmıştır (bk. KİPÇAKLAR).

Ebû Hayyân'ın, tam adı *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* olan eseri bu yolda yapılan çalışmaların başta gelenlerindedir. *Kitâbü'l-İdrâk* daha önce telif edilmiş, kelime listelerinden ibaret bazı eserlerden farklı olarak Mısır'da konuşulan Türkçe'nin teorik gramerini ortaya koyan, günümüze kadar gelmiş en eski tarihli eserdir. Ebû Hayyân'ın faydalandığı Beylek el-Kıpçâki ile (XIII. yüzyıl) bu zatın çağdaşı olan İmâdüddin Dâvûd b. Ali b. Muhammed el-Verrâk el-Mısırî'nin kaynaklarda adı geçen Türkçe'ye dair dil bilgisi kitapları bugün mevcut değildir.

712 (1312) yılında Kahire'de Molla Sâlih Medresesi'nde tamamlanan *Kitâbü'l-İdrâk* Türkçe-Arapça sözlük ve dil bilgisi olmak üzere iki bölümden oluşur. Müelli-

fin eserinde "Türkî" olarak adlandırdığı bu dil Oğuz özellikleri taşıyan bir Kıpçak diyalektidir. Kelime başındaki *y/-c-* nöbetleşmesinde *y-* fonemi tarafında olmakla Batı Kıpçak ağızları arasında bulunur. Ebû Hayyân, zaman zaman "Kıpçâki" ve "Türkmâni" adını verdiği ağızları tefrik ederek onların özelliklerine de temas etmiş, o dönemde Mısır ve Suriye bölgesine Türkmen boylarının ve daha az sayıda diğer Türk unsurlarının göçleri devam ettiğinden yer yer bunların dil özelliklerinden bahsetmiştir: Türkistan dili, Hârizm dili, Tatar, Bulgar, Toksuba dilleri gibi. Ebû Hayyân, eserini yazarken eski yazılı kaynaklar yanında Kahire ve çevresinde yaşayan Türkler'in sözlü verilerinden de faydalanmıştır. Bilhassa kelimelerin anlamlandırılmasında bilgisine güvendiği, ana dili Türkçe olan kimselerin şahitliğine başvurduğunu zikretmektedir. İsmi sıkça andığı hocası Şeyh Fahreddin Divriği, Mevlâ Tâceddin ve Sencer ed-Devâdârî, Ebû Hayyân'ın sözlü referansları arasında yer alır.

Büyük Arap gramercilerinin klasik dönemde Arapça dışında bir dille ilgilenmeden Ebû Hayyân gibi tanınmış bir dil âliminin Türkçe'ye dair sadece biri günümüze kadar gelebilmiş eserler kaleme almasının sebebi tartışılmıştır. Mecdud Mansuroğlu bunu Mısır'daki Türk hâkimiyetinin doğurduğu tabii bir Türkçe öğrenme ihtiyacı ile açıklar. Giuliano Lancioni'ye göre *Kitâbü'l-İdrâk* Memlük yöneticilerinin, Arap kökenli Mısır ulemâsı arasında yaygın olan Türkler'in vahşi ve kaba, dillerinin de dikkate alınmaya değer bir dil olduğu -dolayısıyla Türk asıllı Memlük yönetici sınıfının meşruyetini yargılayan / tehdit eden- anlayışına karşı geliştirdikleri kültürel politikaların bir sonucudur. Buna göre Türkler'in erdemlerini öne çıkaran eserler de ortaya konulmuş olup *Kitâbü'l-İdrâk*'in teorik dil bilgisinden oluşan ikinci kısmı, Türk karşıtı Mısırlı ulemâya Türkçe'nin de en azından Arapça kadar yetenekli bir dil olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Bunun yanında Memlük Devleti'nin bu kültür politikasının sürekli olmadığı ve *Kitâbü'l-İdrâk*'in takipçisinin bulunmadığı görüşü de doğru değildir. Zira müellifi bilinmeyen *Kitâbü't-Tuhfeti'z-zekkiyye fi lugati't-Türkiyye* büyük ölçüde *Kitâbü'l-İdrâk*'in takipçisi olarak kabul edilebilir. Eserin müellifi Ebû Hayyân'ı kaynak olarak zikrettiği gibi kitabın muhtevası da *Kitâbü'l-İdrâk* ile bazan bölüm başlıklarına

kadar hemen hemen aynıdır (Erners, s. 29, 48-49).

Kitâbü'l-İdrâk'in günümüze ulaşan iki nüshası bilinmektedir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki nüsha (Veliyyüddin Efendi, nr. 2896) Kilisli Rifat Bilge ve Veled Çelebi İzbudak tarafından alfabetik bir sözlük halinde yayımlanmıştır (*el-İdrâk Hâşiyesi*, İstanbul 1936). Diğer nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 3856). Robert Erners, Hadîsî'ye dayanarak bir üçüncü nüshadan söz etmişse de Hadîsî'nin kullandığı nüsha Dârü'l-kütübi'l-Misriyye Arşivi'nde bulunan bir mikrofilmden ibarettir (Hadîce el-Hadîsî, s. 176-184, 592). Eserin Veliyyüddin Efendi nüshasından Mustafa Bey tarafından yapılan ilk neşri (İstanbul 1309) eksik ve yanlışlarla doludur. Daha sonra Ahmet Caferoğlu'nun gerçekleştirdiği yayım (İstanbul 1931) alfabetik sözlük (s. 1-131), sarf-nahiv kısımlarının Türkçe tercümesi (s. 133-186), sarf ve nahiv kısımlarının Arapça metninin edisyon kritiğini ihtiva eder. *Kitâbü'l-İdrâk*'in Erners'in *Arabic Grammars of Turkic* adlı eserinin ikinci bölümünde yayımlanan İngilizce çevirisi (Leiden 1999) İstanbul'daki yazma nüshalarla Caferoğlu'nun edisyon kritiğine göre yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Caferoğlu, *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931, s. VII-XI; Sarton, *Introduction*, III, 1011-1015; Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Bağdad 1385/1966, s. 176-184, 552; R. Erners, *Arabic Grammars of Turkic*, Leiden 1999, s. 29, 48-49; Melek Özyetgin, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk: Fil*, Ankara 2001; a.m.f., "Türk Ad Bilimine Malzemeler: Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk'te Kişi Adları", *Bilgi*, sy. 19, Ankara 2001, s. 21-31; A. Bodroglıgeti, "Notes on the Turkish Literature at the Mameluke Court", *AOH*, XIV (1962), s. 273-282; G. Lancioni, "Rhetoric and Ideology in Abû Hayyân's Kitâb al-İdrâk", *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, sy. 17, Budapest 1996, s. 105-119; Mecdud Mansuroğlu, "Ebû Hayyân", *İA*, IV, 30-32; "Kıpçak Türkçesi", *TA*, XXII, 42.

HAYATİ DEVELİ

KİTÂBÜ'L-İLEL

(كتاب الإله)

Ahmed b. Hanbel'in
(ö. 241/855)

hadislerde ve râvilerde görülen
kusurlara dair eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (*el-Câmi' fi'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*) olup râvilerin ve rivayetlerin tenkidi konusunda talebelerinin sorduğu sorulara